

Functie en relevantie der gedragswetenschappen- een aantal drempelnotities

Bert Demyttenaere

De termen 'relevant', alsook 'relevantie', 'irrelevant', 'irrelevantie' duiken herhaaldelijk op in vurige discussies over de functie der (gedrags)wetenschappen. Worden zij gehanteerd om vertrouwen te wekken in de intellectuele, morele of politieke degelijkheid van de gebruikers van de termen, hebben zij alleen kenwaarde of worden zij om beide mogelijkheden gehanteerd? Kortom, verwijzen zij naar precies omlijnbare gegevens? Op het eerste gezicht immers lijkt het begrip 'relevant' evenals het begrip 'belangrijk', waarvoor het trouwens een erudiete vervanging is, een wiebelbegrip. Het wordt pas bepaald als duidelijk wordt gemaakt waarop het betrekking heeft. Iets kan in een onnoemelijk aantal betekenissen relevant zijn zolang men hardnekkig verzwijgt *waarvoor* het precies belangrijk is. De in bovengenoemde noties schuilgaande veelzinnigheid moet zoveel mogelijk weg gewerkt worden (vooropgezet dat men in discussies en dergelijke wil weten waarover het gaat). Hiertoe willen wij een onderscheid maken tussen a. cognitief relevant; b. sociaal relevant. Cognitief relevant noemen wij die begrippen en oordelen, die een functie hebben bij het vermeerderen van de beschikbare kennis. Cognitief irrelevant valt dan gedeeltelijk samen met het 'zinledig' der logisch empiristen. Voorts laten wij onder cognitief irrelevant die oordelen vallen die, zonder hiermee nieuw licht te werpen op de beschikbare kennis, slechts parafrasen, herhalingen, bewijsvoeringen of overbodige toevoegingen zijn bij hetgeen reeds algemeen bekend en aanvaard is. Als wij de politieke gebeurtenissen van 1 juli 1972 willen onderzoeken, is het feit dat op deze dag om tien uur een scatophaga stercoria vóór de hoofdingang van het koninklijk paleis omkwam, een overbodig want geïsoleerd fait divers. Onder 'cognitief irrelevant' laten wij dus vallen: a. zinledige begrippen en oordelen; b. triviale oordelen. 'Triviaal' is echter een zeer gevoelig en gradueel begrip: wat 'triviaal' is, verschilt per plaats, individu, groep en tijd. De bewering dat de aarde beter niet beschreven kan worden als een platte schijf, was niet altijd triviaal en zal in bepaalde milieus nog wel steeds een 'wereldschokkend' karakter vertonen. Voorts is het opmerkelijk dat niet-zinledige beweringen zeer

triviaal kunnen zijn en dat het zich vastbijten op de verificatie-eis een groot aantal trivialiteiten kan genereren. Maar in deze korte beschouwing willen wij dergelijke problemen laten voor wat ze zijn en onze aandacht toespitsen op het bezigen van de notie 'sociale relevantie' met name in verband met de wetenschap.

Onder een 'sociaal relevant onderzoek' verstaan wij dat onderzoek dat een gewenst maatschappijbeeld of één of meerdere gewenste maatschappelijke doelstellingen kan helpen te verwezenlijken. Uiteraard kan een dergelijke 'sociale relevantie' nogal veel sociale relevanties dekken want wensen en verwachtingen aangaande de maatschappij vertonen een grote diversiteit. De veelzinnigheid van 'sociale relevantie' zou in aanzienlijke mate worden beperkt als wij zo precies mogelijk zouden (kunnen) aangeven: a. *welk* maatschappijbeeld of maatschappelijke doelstellingen ons voor ogen staan, of althans minstens één omschrijfbaar voorwaarde die vervuld moet zijn om de realisatie van dit maatschappijbeeld of deze maatschappelijke doelstelling(en) mogelijk te maken; b. *hoe* wij dit maatschappijbeeld of deze maatschappelijke doelstellingen of één of meerdere voorwaarden ervan verwezenlijkt wensen te zien via het onderzoek. In 'sociale relevantie' klinkt dus een ideologische toon, d.w.z. de inhoud ervan is afhankelijk van de ideologie welke door de termgebruikende individuen en groepen wordt aangehangen. 'Sociale functie' daarentegen willen wij als een meer algemeen beschrijvingsbeginsel bezigen. M.a.w. elk onderzoek dat een of andere sociale vorm vertoont, op gang helpt of in stand houdt heeft een sociale functie. (Dus elk sociaal relevant onderzoek heeft een sociale functie, maar niet elke sociale functie is sociaal relevant). Het is duidelijk dat de beoefening der (gedrags)wetenschappen een aantal voor de hand liggende sociale functies heeft: zij houdt een aantal mensen bezig, grijpt min of meer grondig in hun dagindeling in, is een min of meer kostbare affaire, verschaft min of meer economische veiligheid, status en macht, maakt min of meer de organisatie van aparte instellingen noodzakelijk en dit alles terwijl deze wetenschapsbeoefening sociaal volstrekt irrelevant kan zijn. De inhoud van 'sociale relevantie' hangt immers af van de individuen en de groepen die de sociale relevantie aan de orde stellen. Wanneer deze relevantie als probleem ter tafel wordt gebracht is nadere kennismaking met deze individuen en groepen gewenst. Het probleem der sociale relevantie kan naar verschillende zaken verwijzen en verschillende motieven – bijvoorbeeld psychologisch en sociaal lijfsbehoud – verbergen.

Als men de relevantie van een of ander onderzoek ophelderden wil, doet er een vrij netelig vraagstuk op: de gedragswetenschappen blijken weinig tastbare of meetbare sociale invloeden teweeg te brengen. De eerder vermelde sociale functies zijn wel tamelijk goed omschrijfbaar, maar niet typerend voor de gedragswetenschap of voor de wetenschap als zodanig.

Hier stoten wij op een kernpunt: *over het algemeen zijn de gedragswetenschappen (nog) niet in een dergelijke fase van ontwikkeling gekomen dat zij hun eigen specifieke sociale effecten op korte of langere termijn behoorlijk kunnen meten.* Binnen de gedragswetenschappelijke sector kan men een verbazend aantal boeken en artikels produceren zonder dat men hieruit kan afleiden hoe men ook maar één lekkende kraan kan repareren, of zonder dat hierdoor één merkbare ontploffing wordt waargenomen. Een van de oorzaken misschien waardoor men binnen het gedragswetenschappelijk bedrijf in staat is met onverstoorbare hardnekkigheid balen geduldig papier te teisteren: er ontploft nooit iets. Dit is meer dan een boutade: 'fouten' binnen dit bedrijf veroorzaken doorgaans geen onmiddellijke kwalijke effecten in de sociale werkelijkheid (wat men hier ook onder 'fouten' en 'kwalijk' moge verstaan) en krijgen van daaruit minder correctiemogelijkheden. Niet alleen de onmiddellijke kwalijk consequenties maar ook die op langere termijn zijn niet meet- of voorzienbaar. (Al moet gezegd worden dat ook de invloeden van de natuurwetenschap of de aanwending van natuurwetenschappelijke resultaten zeker op langere termijn slechts fragmentair meet- en voorzienbaar zijn).

Het meten van eigen sociaal effect wordt nog eens extra bemoeilijkt doordat de beïnvloedingskansen van een onderzoek sterk afhankelijk zijn van de weinig wendbare sociale context waarbinnen dit onderzoek wordt geplaatst. Stel dat we, als radicale historici, geïnspireerd door een voorstel van Howard Zinn, een of andere regeringsideologie 'ontmantelen'.¹ Wanneer een bepaalde regering er prijs op stelt dat aan dit onderzoek geen ruchtbaarheid wordt gegeven zal zij waarschijnlijk alles in het werk stellen om de ruchtbaarheid tot een minimum te beperken en daarin, afhankelijk van de politieke situatie, min of meer slagen. De eigenlijke verspreidingskansen van de 'Max Havelaar' werden aanzienlijk beperkt doordat er van dit boek, door toedoen van Van Lennep, niet alleen gezuiverde maar ook alleen zeer prijzige uitgaven op de markt werden gebracht. Ditzelfde geldt ook voor het wetenschappelijk onderzoek: de invloedskring ervan wordt voornamelijk vernauwd of verruimd door factoren die buiten dit onderzoek zelf vallen. *Niet alleen de externe verspreidingskansen maar ook de intellectuele, morele en psychologische inwerking en gebruikswijze van onderzoek en resultaten ontsnappen grotendeels aan de controle van de wetenschapsmens.* Individuen en groepen zijn niet zo machtig dat zij het complexe psychologische en sociale informatiesysteem volledig naar eigen inzicht kunnen reguleren. Stel even dat wij een andere suggestie van Howard Zinn opnemen en onze aandacht vooral toespitsen op de verdrukte minderheidsgroepen.² Een adequate analyse van verdrukkingsme-

¹ Howard Zinn, *The Politics of History*, Boston, 1970, p. 44-45.

² Id., p. 39-41.

chanismen kan men gebruiken om de verdrukking tegen te gaan, maar ook om de verdrukking te perfectioneren en te verscherpen. Onderzoek en inzicht in bepaalde feiten brengt niet noodzakelijk een bepaalde normenverandering tot stand en leidt niet noodzakelijk tot een bepaald soort acties. Wanneer men dan de wetenschapsmens ter verantwoording roept voor de sociale consequenties van zijn onderzoek, is een zekere voorzichtigheid op zijn plaats. Men kan van hem tenslotte moeilijk eisen dat hij, naast het afleveren van deugdelijk wetenschappelijk werk ook nog tijd, energie en capaciteiten beschikbaar stelt om zich b.v. als politicus waar te maken.

De wetenschapsmens kan als zodanig slechts ter verantwoording worden geroepen voor de wetenschappelijke degelijkheid van zijn prestaties, en het is moeilijk hem met rationele argumenten duidelijk te maken dat deze prestaties op een of andere manier sociaal relevant *moeten* zijn. Het is al zo moeilijk vast te stellen of en in welke mate zijn onderzoek sociaal relevant *is*, ook al is hier in principe de bewijs- en onderzoeksweg bekend. Is de inhoud van deze relevantie of de voorwaarde waaronder een dergelijke relevantie optreedt eenmaal vastgesteld, dan kan men het onderzoek zo leiden, dat de conclusies logisch terug te voeren zijn tot waarneembare gegevens, maar welke bewijs- en onderzoeksweg is er voorhanden om de bewering dat een onderzoek op een of andere manier sociaal relevant *behoort* te zijn van rationele argumentatie te voorzien? Zo is het streven naar wetenschappelijkheid, naar exacte, coherente, overdraagbare kennis, een cultuurhistorisch bepaald streven waarvan het sociaal behoorlijk of verplichtend karakter uiteindelijk niet rationeel kan worden bewezen. Men zou b.v. kunnen afspreken dat het produceren van domme beweringen en het stichten van begripsverwarring sociaal relevant is. Als men dienaangaande zou opmerken dat dit tegen 'het gezonde verstand' ingaat en tegen algemeen geldende afspraken, dan is een antwoord vlug gevonden: 'het gezonde verstand' is een burgerlijk-ideologische categorie en algemeen geldende afspraken zijn niet algemeen geldig vanaf het ogenblik dat we ze verbreken. Of men naar wetenschappelijk inzicht of naar verstandsverduistering streeft, hangt (vermoedelijk) samen met een verschillend maatschappij- en mensbeeld waarvan het behoorlijke of wenselijke uiteindelijk niet rationeel te bewijzen valt. Slechts vanuit aanvaarde, niet nader te bewijzen, basisnormen kunnen verdere normen worden beargumenteerd. Op *basisniveau* kan de rede geen enkele, ook niet haar eigen normativiteit schragen.

M.a.w. er is een fundamentele logische kloof tussen redelijkheid en normativiteit, tussen cognitieve en sociale relevantie, tussen kennis en moraal, tussen wetenschap en ideologie. In de poging de kloof tussen de cognitieve en morele sfeer te overbruggen door te sleutelen aan het begrip rationeel

en de betekenis zó te arrangeren dat elke sociaal relevante daad ook rationeel mag worden genoemd, sluimert een lui rationalisme. Alsof de onfortuinlijke visser die een verzonken laars tot vis uitroept, daarmee de bijzondere eigenschappen van verzonken laarzen heeft veranderd. De onfortuinlijke visser mag zich een 'kritische visser' noemen, wij zullen zijn vis niet kopen.

In welke richtingen rationalisten van diverse pluimage de betekenis van rationele en/of sociale relevantie ook verschuiven, ze zitten alras klem. Immers, een rationele grondslag voor hun basisnormen moeten zij via redenering uit feitelijke gegevens halen en feitelijke gegevens dragen geen normkarakter, tenzij hun dit wordt toegekend. Uit het feit dat alle bomen groen zouden zijn kan niet worden afgeleid dat alle bomen het recht hebben groen te zijn of dat alle bomen groen moeten zijn. Zoals uit het feit 'dat alle bomen groen zijn' alleen volgt, dat alle bomen groen zijn, zo volgt uit het feit 'dat de menselijke geschiedenis een dialectische ontwikkelingsgang vertoont' alleen, dat de menselijke geschiedenis een dialectische ontwikkelingsgang vertoont en niet dat zij die ontwikkelingsgang – wat dit ook moge zijn – behoort te vertonen. Als wij ons even een ideologische opmerking mogen permitteren: wij vinden de opvatting dat de normen moeten worden afgeleid uit 'de maatschappelijke werkelijkheid' of uit 'de historische ontwikkeling' of uit 'de algemene aard of natuur van de mens' niet alleen een irrationele en tevens rationalistische, maar ook een bijzonder gevaarlijke stelling met een duidelijke 'conserverende' tendens. Dit kan er uiteindelijk op neerkomen, dat elk gedrag dat zich tegen bestaande maatschappelijke verhoudingen keert als moreel pervers kan worden afgeschreven, of deze morele perversiteit nu gekwalificeerd wordt als 'links ondergravingswerk', 'reactionair verzet', 'onnatuurlijke handelingen', of 'morele perversiteit'. Belangrijker echter, in de context van dit artikel, is de constatering dat er geen enkel bewijs voor is, dat feiten op een of andere manier normerend moeten werken of dat er op volstrekt logische wijze – zonder enige ideologische veronderstelling – normen uit feiten kunnen worden afgeleid. Indien men de mening is toegedaan dat niet aan elk feitelijk gegeven een normerende functie moet worden toegeschreven – dit zou uiteraard tot volstrekt tegenstrijdige morele opstellingen voeren – dan dient men een keuze te maken tussen verschillende feitelikheden. Maar wetenschappelijke criteria voor het maken van een dergelijke keuze zijn er niet.

Als we beweren dat we slechts vanuit een aantal 'arbitraire' waarden en normen rationeel verantwoorde gedragsregels voor de wetenschapsmens kunnen opstellen, dan betekent 'arbitrair' niet, dat elk individu ze naar willekeur uit de hemel kan plukken. Bij wijze van spreken draagt elk individu eeuwen geschiedenis met zich mee: taal, denkprocédés, organisatie-

gewoontes zijn de neerslag van een langdurig historisch proces en het is een begoocheling te menen dat het individu zijn waarden-systeem uit de leegte te voorschijn tovert. Maar de cultuurbepaaldheid van waarden en normen vormt geen garantie voor de juistheid of de bruikbaarheid ervan. Uit kreten als 'vrijheid', 'broederschap', 'gelijkheid', 'vrede' kan men — we zouden het potsierlijk noemen, ware het niet zo pijnlijk — de meest tegenstrijdige normen en gedragingen afleiden. Overigens kan men, zonder moreel inconsequent te zijn, normen en waarden aanhangen die zich niet over alle levensterreinen of elke gedraging hoeven uit te strekken. Uit het feit dat men een 'marxistische ideologie' aankleeft, volgt niet noodzakelijk dat men al of niet schaakt en zeker niet dat men goed of slecht schaakt of dat men op marxistische wijze schaakt. Resumerend en besluitend kunnen we zeggen dat het bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk is, een dergelijke maatschappelijke doelstelling zo te expliciteren dat daaruit logisch omschrijfbaar handelingen met voorzienbare effecten kunnen worden voorgeschreven aan de wetenschapsmens. Tevens is het zo dat elke maatschappelijke doelstelling op een uiteindelijk niet rationeel fundeerbare keuze berust.

De rationaliteit van een norm is op zichzelf geen maatstaf voor de moraliteit ervan en omgekeerd is de 'moreel goede', 'sociaal relevante' norm geen waarborg voor de rationaliteit van de oordelen over de feitelijkheid die deze norm zouden steunen. We zouden op de principiële autonomie van de cognitieve of de sociaal relevante sfeer niet een dergelijke nadruk leggen, als we niet van mening waren dat men deze sferen vaak op irrationele wijze op elkaar laat inspelen. Zo schrijft Van Benthem van den Bergh: 'Deze (Popper) heeft zijn stellingen over de eenheid van de wetenschappelijke methode er niet aanvaardbaarder op gemaakt door ermee een conservatief programma te verbinden'³. Uit een dergelijke zin leren wij dat de auteur het programma van Popper conservatief noemt en een conservatief programma onaanvaardbaar vindt. We halen er echter niet uit, dat de stellingen van Popper onjuist zijn, of dat het conservatief programma een logisch gevolg is van zijn wetenschapstheorie. Maar stel dat dit laatste waar is, biedt dit dan enig argument tegen de onaanvaardbaarheid van Poppers stellingen? Dit kan o.i. alleen als argument gelden als men de eenheid van 'het zijnde' suggereert (om maar te zwijgen over de eenheid van de wetenschappelijke methode) en op thomistische wijze het 'verum' en het 'bonum' met elkaar verwisselbaar acht. (Voor het overbrengen van de tegenstelling wetenschap-ideologie, of, om het scholastiek te zeggen, de tegenstelling geloof-rede, wordt hier bovendien een goede thomistische oplossing ge-

³ G. van Benthem van den Bergh, *Eenheid van de wetenschap?*, in *De Gids*, 1971, 1. p. 64.

suggereerd: als de rede een oordeel formuleert dat niet in overeenstemming is met een geloofspunt, bevindt de rede zich op de weg der dwaling).

De ideologie kan op basisniveau dus niet rationeel of wetenschappelijk worden gestut. Het rationeel en wetenschappelijk bedrijf heeft daarentegen wel een ideologisch fundament. Uit de voortdurend herhaalde bewering dat 'wetenschap ideologisch bepaald is', volgt echter niet dat wetenschap identiek is aan ideologie. Het is ongetwijfeld zo, dat men zich bij de keuze en constructie van de te bestuderen objecten *mede* door zijn waardensysteem laat leiden en op basis daarvan ontzettend veel gegevens wegselecteert, maar dit betekent niet dat men er binnen het (gedrags)wetenschappelijk bedrijf rustig op mag loshameren zonder zich aan een of andere regel te storen. Welke de intentie of het politiek effect ook is van dansers die naast de maat trappen, ze trappen naast de maat. Wat men als wetenschapsmens ook beweert, de gebruikte termen moeten verstaanbaar zijn, de oordelen moeten niet alleen verstaanbaar zijn maar ook door anderen te controleren en de redenering moet beantwoorden aan bepaalde voorschriften. (Al is het dan ook zo dat de afwezigheid van onmiddellijk zichtbare invloeden hier remmend werkt.) Niemand die zich als wetenschapsmens uitgeeft – tenzij hij knollen voor citroenen wil verkopen – zal b.v. een volgende redenering goedkeuren: mijn moeder heeft visjes gebakken, Jantje is gezakt, en dus hangen er abrikozen aan de bomen.

In mei 1942 sprak voorzitter Mao de volgende woorden op de conferentie van Yenan: '... we zijn tegelijkertijd tegen kunstwerken die valse politieke denkbeelden uitdrukken en tegen de tendens die er in bestaat werken te produceren in slogan- en affichestijl met juiste politieke denkbeelden maar zonder de kracht van de artistieke expressie. In literatuur en kunst moeten wij strijd voeren op twee fronten'⁴. Mutatis mutandis kan ook op het wetenschappelijke vlak deze strijd op twee fronten worden gevoerd. Wat ons betreft geldt de strijd o.a. de oncontroleerbare 'eeuwige essenties', de goden en demonen, die vroeger een zo uitgebreide rol toebedeeld kregen bij het verklaren der natuurverschijnselen en die nu, vermoedelijk door de ontwikkeling der natuurwetenschappen steeds meer uit 'de natuur' worden verdreven en hun (laatste) toevlucht vinden in het land der intermenselijke relaties. Hun handlangers wagen zich steeds minder aan religieuze kosmologie en stellen hun god steeds minder voor als de schepper van de wereld. Des te meer stoppen zij God en goden in de intermenselijke relaties en vervangen zij de religieuze kosmologie door politieke theologie en dies meer. Zoals zij vroeger strijd leverden tegen een verwetenschappelijking van de kennis over de kosmos, zo leveren zij nu strijd tegen de verwetenschappelijking van onze kennis aangaande het menselijk gedrag, of zij hun

⁴ Vertaald naar de '*Citations du président Mao Tse-Toeng*', Peking, 1966, p. 335.

tegenstanders nu als 'koele sciëntisten' afschilderen of als 'ontkenner van het mysterie' of als 'burgerlijke ideologen'.

De problematiek van de sociale relevantie der gedragswetenschappen duikt thans vrij frequent op. Aangezien er geen problemen zijn als er geen problemen worden gemaakt, kan deze problematiek, zoals gezegd, naargelang de individuen en groepen die ze stellen, naar heel andere inhouden verwijzen. Tevens kunnen de problemen uit verschillende motieven voort komen. Het is niet onze bedoeling lang over deze motieven uit te wijden, maar we willen er toch iets over zeggen. Vooraf willen we duidelijk maken dat we niet veel voelen voor een louter psychologiserende of ideologiserende benadering. Als men beweringen van mensen ideologisch of psychologisch heeft geplaatst, kan men er zich niet van ontslagen achten deze beweringen op hun kenwaarde te onderzoeken. Een vak wordt niet onbelangrijk omdat iemand op grond van 'kleinmenselijke' passies voor zijn leerstoel opkomt. Anderzijds lijkt een onderzoek naar de motieven en de kenwaarden die hierbij een rol spelen wel interessant. In dit verband hebben we een aantal sterke vermoedens. De problematiek van de sociale functie der gedragswetenschappen wordt o.i. vaak gesteld: a. omdat de broodwinning in gevaar komt; b. omdat de 'intellectueel' met statusverlies wordt bedreigd. De redenen hiervoor zijn van velerlei aard: vooreerst moeten we rekening houden met de schaalvergroting binnen de universiteiten die afgestudeerden 'aan de lopende band' afleveren, met het gevaar dat het aanbod van de werkkrachten hoger komt te liggen dan de vraag, en dat de waarde van de 'unieke intellectueel' door zijn vermenigvuldiging steeds meer wordt aangetast. Vervolgens kent onze maatschappij een steeds complexere arbeidsverdeling, waardoor deze intellectuelen al of niet ten onrechte de indruk krijgen dat een steeds groter aantal maatschappelijke processen buiten hun invloed op gang worden gebracht. Verder nemen we een groeiende vertechnisering van de maatschappij waar: de zogeheten exacte vakken en de technische beroepen winnen steeds meer aan waardering en belang. Hiermee hangen de weinig tastbare of meetbare invloeden van de gedragswetenschappen in een tijd waarin praktische bruikbaarheid steeds meer wordt geapprecieerd, ten nauwste samen. Wanneer technocratische politici, gesteund door een groot deel van de publieke opinie, zouden dreigen met vermindering van staatstoelagen omdat zij sluitende rekeningen verkiezen boven vage speculaties, en tastbare effecten prefereren boven een studie van b.v. de straatnamen, dan lijkt er toch een zekere correctie uit te gaan van de sociale omgeving. De wetenschapsmens, tot dan toe rustig terend op staatsgelden en net van plan zich te wijden aan de studie van de historie van de volgende straatnaam, schiet plotseling wakker en gaat zich ijverig bezinnen op de sociale functie en relevantie van zijn bedrijvigheid.